

EKKLESIA AMSTERDAM zondag 30 april 2023

De engel van de geschiedenis - over Walter Benjamin

Alex van Heusden

Al generaties lang woonden ze in Duitsland. In de loop van de negentiende eeuw raakten de meesten van hen volkomen geassimileerd. Ze beschouwden zich als Duitsers; dat ze ook Joden waren, vergaten ze liefst. Maar paradoxaal genoeg kregen ze te maken met toenemende Jodenhaat. Van lieverlee en tot hun stomme verbazing werden ze vreemdelingen in eigen land.

Toen in de achttiende eeuw met de Verlichting de 'moderne tijd' werd ingeluid, kregen de Joden in West-Europa de gelegenheid uit de beslotenheid van het getto te treden en zich te ontwikkelen tot volwaardige staatsburgers.

Velen maakten gretig gebruik van de mogelijkheid om aan hun isolement te ontkomen. Zij stelden zich open voor de Europese cultuur, die zij in toenemende mate mede vormgaven. Maar met name in de negentiende eeuw was de prijs vaak die van een volledige assimilatie ten koste van de eigen traditie. Ook overgangen naar het christendom kwamen veelvuldig voor, wat aan de dichter Heinrich Heine (1797-1856) diens schampere opmerking ontlokte over de doop 'als entreebewijs voor de Europese cultuur'.

Voor de Duitse landen lieten dit beeld van assimilatie zien. Joden wrongen zich in allerlei bochten om hun Duitse medeburgers te verslaan als het ging om vaderlandsliefde. Maar het grimmige tegeneffect van deze ontwikkeling was een snel opblazende Jodenhaat. De vermeende 'Verjudung' van de samenleving deed aanvankelijke achterdocht overslaan in openlijke vijandschap. Ook de gedoopte Jood moest het veelal ontgelden. Want hoe men ook koos: of men zich nu vastbeet in de erfenis van de vaders, of die geheel liet varen, of zocht naar tussenwegen - in de publieke opinie bleef een Jood op de eerste plaats een Jood. Er school een adder onder het gras van de redelijkheid die allen voor de wet gelijkstelde. De naam van die adder: 'antisemitisme'.

Opgegroeid in een geassimileerd Joods milieu in Berlijn, behoorde Walter Benjamin (1892-1940) tot die generatie jonge Joodse intellectuelen voor wie aan het begin van de twintigste eeuw het assimilatiestreven van de oudere generatie een serieus probleem werd. Een antwoord op het gerezen conflict werd gezocht in een toe-wending naar het verdrongen Joodse verleden. Daar ging de een verder in dan de ander. Franz Rosenzweig, over wie het hier volgende zondag gaat, bekende zich tot de orthodoxie, maar ook weer niet helemaal. En Gershom Scholem, vriend van Walter Benjamin, werd de pionier van de studie naar de Joodse mystieke traditie, en was zo toch ook een buitenbeentje. En Walter Benjamin zelf? Die snoof aan van alles, probeerde Hebreeuws te leren, nam kennis van het zionisme, maar volgde Gershom Scholem niet toen hij Duitsland verliet en sloop zette naar Palestina.

Walter Benjamin was filosoof, letterkundige, criticus en vertaler. Voor hem draaide alles om taal. Het was voor hem een innerlijke én uiterlijke noodzaak zich daarmee bezig te houden. Want de taal was in verval geraakt - was niet meer communicatief, maar industrieel geworden. Gemeenplaatsen als bruikbare informatie en verkocht als ware kennis - 'koopwaar' dus. Niets hoefde onderbouwd en beredeneerd te worden. De slogans deden hun werk. En zo, met de taal als instrument, werden in de jaren twintig van de vorige eeuw de kiemen gelegd van het fascisme dat in de jaren dertig de Joden terugduwde in het

reservaat van de uitzonderingstoestand. We weten waar dat toe geleid heeft.

Walter Benjamin heeft, mede onder de druk van de tijdsomstandigheden waarin hij leefde, verschillende gedachten ontwikkeld over de vraag: hoe kijk je aan tegen de geschiedenis? Kort voor zijn dood - in 1940, op de vlucht voor de nazi's, pleegde hij zelfmoord - schreef Benjamin zijn thesen 'Over het begrip van de geschiedenis'. Daarin waarschuwt hij voor de gevaren van wat hij noemt een 'stoer vooruitgangsgeloof' waardoor men onvoldoende oog heeft voor de tekenen van dreigende ondergang, en pleit hij voor een ander begrip van de geschiedenis. In de zevende these schrijft hij:

Er is nooit een document van de cultuur dat niet tevens een document van de barbaarsheid is. En zoals het zelf niet vrij is van barbaarsheid, is ook het proces van de overlevering, waarin het van de een op de ander is overgegaan, dat niet.

Barbarij na barbarij. Zelfs in naam van de cultuur. Volgen we die observatie, dan moeten we de geschiedenis, zoals die ons is overgeleverd, radicaal herschrijven - de geschiedenis, zoals Benjamin als opgave stelt, 'tegen de haren instrijken'.

Nog duidelijker zegt hij het in de achtste these:

De traditie van de onderdrukten leert ons dat de 'uitzonderingstoestand' waarin we leven, de regel is. We moeten tot een begrip van de geschiedenis komen dat daaraan beantwoordt.

De 'uitzonderingstoestand' wil zeggen: mensen, onderdrukte mensen, zijn buiten de wet geplaatst, genieten geen enkele wettelijke bescherming en kunnen zich tot geen rechtsinstantie wenden. Ze zijn, om het middeleeuws te zeggen, vogelvrij verklaard. Wie komt hiertegen in verzet? Wat is daarvoor nodig? Wat je nodig hebt, is de theologie - meent Walter Benjamin, die levenslange agnost. De theologie? Zeker, de theologie. Maar dan wel een theologie die verzet aantekent tegen de mythe van de vooruitgang - een theologie van 'verlossing' of 'bevrijding'.

En dat brengt ons bij de negende these die de vorm heeft van een parabel. De tekst gaat zo:

Er bestaat een schilderij van Paul Klee dat *Angelus Novus* heet. Daarop staat een engel afgebeeld die eruitziet als stond hij op het punt zich te verwijderen van iets waar hij naar staart. Zijn ogen zijn opengesperd, zijn mond staat open en zijn vleugels zijn uitgespreid. Zo moet de engel van de geschiedenis eruitzien. Hij heeft het gelaat naar het verleden toegekeerd. Waar voor *ons* een aaneenschakeling van gebeurtenissen verschijnt, ziet *hij* één grote catastrofe die onafgebroken puinhoop op puinhoop stapelt en ze hem voor de voeten smijt. Hij zou wel willen stilstaan, de doden wekken en het verpletterde samenvoegen. Maar een storm waait uit het paradijs die in zijn vleugels blijft hangen en zo sterk is, dat de engel ze niet meer kan sluiten. Die storm drijft hem onstuitbaar de toekomst in, die hij de rug toekeert, terwijl de puinhoop vóór hem tot de hemel rijst. Wat wij de vooruitgang noemen is *die* storm.

Hoe ziet de geschiedenis eruit, volgens Walter Benjamin? Als een onafgebroken opeenstapeling van puinhopen. De aanhangers van een stoer vooruitgangsgeloof hebben daar geen oog voor. Zij nemen slechts een 'keten van gebeurtenissen' waar als een storm

van vooruitgang. De slachtoffers tellen niet; zij zijn de prijs die betaald moet worden voor de realisering van wat ook de mensen als 'heilsstaat' wordt voorgespiegeld. De nieuwe engel, die komt uit het paradijs, ziet wel de puinhopen. Hij is de allegorische gestalte van dat andere geschiedenisbegrip waarvoor Benjamin pleit.

Het woord 'paradijs' verwijst naar de theologie - Benjamin gebruikt dat woord en niet, bijvoorbeeld, religie. En theologie verwijst voor hem naar Jodendom. Hij roept de theologie, en zo de Joodse traditie te hulp, hoewel deze, naar hij zegt, 'klein en lelijk is en zich toch al niet mag vertonen'.

Waarom is theologie nodig? Om verzet te bieden tegen het stoere vooruitgangdenken, om de fatale loop der gebeurtenissen te onderbreken. Theologie is onderbreken. De sabbat is onderbreken. En wel een onderbreken dat ruimte biedt om te gedenken. Daarom is de engel van de geschiedenis toegekeerd naar het verleden. Juist door te gedenken wordt elke seconde een kleine poort waardoor de Messias kan binnentreden.

In zijn tweede these spreekt Walter Benjamin over een *zwakke* messiaanse kracht die ons, zoals elk geslacht dat ons voorging, is meegegeven, 'waarop het verleden een vordering heeft'.

Veel van de liederen die wij hier zingen, zinspelen op die zwakke messiaanse kracht in ons. *Geschreven staat dat uw Messias komt*. Geschreven. Neergeschreven woorden. Taal van verbeelding die ons geweten vormt en de hoop in ons wakker roept. Het wordt niets, naar het zich laat aanzien. Maar tegelijk - en durf dat te denken: wat voorbij is, is niet voorbij; wat geweest is, is niet onomkeerbaar. Ik durf het nauwelijks te denken.

Maar dan toch deze vraag: kunnen we leren van de geschiedenis? Die vraag wordt lang niet altijd met een volmondig 'ja' beantwoord. Toch is het zo dat sinds onheuglijke tijden kroniekschrijvers zich alle moeite hebben gegeven de geschiedenis van gisteren en vandaag op te tekenen en door te geven aan komende generaties. Om te gedenken, bijbels sleutelwoord. In het Hebreeuws *zechor*: gedenk, vergeet niet, leer. Doe het alsjeblieft beter dan wij het hebben gedaan.

Gedenken. Dat doen wij jaarlijks op 4 mei. Dodenherdenking. Zwijsprekende stilte van twee minuten.

Een van de overlevenden van toen was Primo Levi (1919-1987). Hij leeft niet meer, vermoedelijk heeft hij zelfmoord gepleegd, omdat hij leed aan de ziekte van de overlevenden, zoals hij het zelf noemde. Waarom ben ik gespaard en zoveel anderen niet? Hij was een Italiaan, een Jood. Hij werd weggevoerd en te werk gesteld in Buna-Monowitz, een van de satellietkampen van Auschwitz-Birkenau. Na zijn bevrijding en terugkeer naar huis schreef hij oorkonden van gedenken, onvergetelijke boeken. *Is dit een mens?*, zo heet zijn eerste boek. En een gedicht van zijn hand heeft dezelfde titel. Ik draag het u voor.

Gij die veilig leeft
in uw beschutte huizen,
gij die 's avonds thuiskomt
bij warme spijs en dierbare gezichten:
bedenkt of dit een man is
die werkt in de modder
die geen vrede kent

die vecht om een stuk brood
die sterft om een ja of een nee.
Bedenkt of dit een vrouw is
zonder haar en zonder naam
zonder herinnering aan wat was
met lege ogen en koude schoot
als een kikvors in de winter.

Bedenkt dat dit geweest is:
ik beveel u deze woorden.
Grift ze in uw hart.
Waar ge gaat waar ge staat
bij het opstaan bij het slapen gaan:
(Vertaling Frida Vogels)

zegt ze voort aan uw kinderen.
Of uw huis begeve u,
ziekte verlamme u,
uw nageslacht wende zich van u.

Gaan door de modder. Je naam niet meer weten. Beroofd zijn van je haar, je identiteit. Dat gedenken. 'Ik beveel u deze woorden.' Dat wij ze griffen in ons hart. Dat wij ze bewaren. En doorgeven. In de hoop op een betere wereld.